

K ZGODOVINI KMEČKEGA KUPČEVANJA S SOLJO

(GOSPODARSKO-PRAVNE PODLAGE POVESTI O MARTINU KRPANU)

SERGIJ VILFAN

V teku XVI. stoletja je vladar — ki je utrdil svojo oblast nad hribovskimi solarjami — izvajal nenehen pritisk na promet z morsko soljo v slovenskih deželah, bodisi da ji je hotel utesniti območje prodaje, bodisi da je zviševal bremena na njen promet; čeprav je poskus z monopolnimi založišči morske soli propadel, so vendar vsaj posredni davki prispevali k temu, da je cena soli izredno naraščala in ob prehodu v XVII. stoletje tržne razmere gotovo niso bile ugodne.*

Apalt 1609/1610 in stanovski razlogi proti njemu. Potem ko je odpor proti zvišanju nabitka iz leta 1584 ostal brezuspešen, so za kranjsko trgovino kmalu nastale nove, spčetka najbrž še mnogo hujše težave. Nekako okrog 1600 so Tržačani ponovno skušali okrepiti svojo vlogo v trgovini s soljo. Prepoved nakupa soli na Beneškem jim je omogočila tako podražitev, da je bila sol v Trstu štiri, pet ali šestkrat dražja kot na Beneškem. Zdi se, da je bil ta tržaški monopol kmalu preklican.¹

Stanovske pritožbe iz marca 1609 so naperjene proti novi nevarnosti, proti nameravani ali novo »odrejeni ali sklenjeni žitni in solni kupčiji«. Proti njej navajajo svoje razloge in posebej gospodarsko stanje Kranjske.² Pod kupčijo (Handel) je v takih zvezah razumeti pogodbe, s katerimi je deželni knez odstopal zasebnim kapitalistom trgovski monopol za določeno panogo zunanje, uvozne ali izvozne trgovine, torej to, kar so sicer označevali kot apalt. Kot zakupnik za izvoz žita se omenja Štefan de Rovere,³ »deželno-knežji svetnik, točaj in glavar na Reki«.⁴ Kot zakupnik-monopolist za uvoz soli je bil prvotno predviden neki Marin Battitori (Bathitori),⁵ dejansko pa je zakup po poznejših podatkih imel Jeremija de Leo,⁶ član znane tržaške patricijske rodbine, ki je vsaj pozneje imela na Kranjskem tudi zemljiško posest.⁷

Deželno-knežja resolucija, s katero je Ferdinand 1536 odpravil solne komore, je topot stanovom nudila najboljšo pravno oporo proti ponovni uvedbi solnega monopola. Kot

običajno pa so se tudi v pritožbah iz 1609/10 razen tega posluževali gospodarskih argumentov, ki so za nas posebno zanimivi. Kmet kupčuje na Laškem — posebno ob »nebrzdanih surovih zimah« — z žitom, platnom, lodnom, usnjem, medom, voskom, lanom, navadno živino, prašiči, mesom in drugim (na drugem mestu se navajajo še: slanina, mast, lesena posoda) in v zameno prinaša vino, sol, olje in drugo blago.⁸ Kmetu je treba to kupčevanje dopustiti, kajti na svoji mali kmetiji prideluje hrane (na drugem mestu: kruha) le za dva ali tri mesece in mora zato iskati svoj obstanek v tovarništvu. Če je tovarnik meščanu-trgovcu ali komu drugemu pretovoril dva, tri ali več tovorov blaga v Trst, je zato, da se ne bi prazen vračal domov in zaman trošil denar za pot, težko prisluzheno tovarnino nekoč vlagal v Trstu za nakup tovorčka ali dveh soli, to prinesel v Ljubljano, včasih tudi na Dolenjsko in v Slavonijo, včasih na Štajersko ali Koroško, kakor je pač priložnost nanesla. Tam je sol prodal ali zamenjal za žito (drugič: pšenico) ali drugo blago, to zopet nesel v Gorico, Trst ali tam okrog, kjer se je pač najbolje prodalo, pa zopet vzel tovor v nasprotno smer in ga razpečal, kjer je pač najbolje mogel. Tako je ob mnogih nevarnostih prisluzhnil kak denarič za vzdrževanje družine in za plačilo bremen. Vse to je opravljal zlasti v zimskem času. Te možnosti so kmetu zdaj odvzete. Deželni knez sicer misli, da bo imel večje dohodke od posrednih davkov (nabitkov, mitnin in carin), pa je kazno, da gre po drugi poti vse po zlu (in malhora). Včasih je kmet nosil svojo sol, kupljeno v Trstu, ne le po Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, marveč celo do Zagreba, na Hrvaško in v Slavonijo, od vsega tega pa plačeval nabitke, mitnine in carine. Zdaj pa se iz Hrvaške in Slavonije zbira po 300 ali 400 tovarnikov, ki gredo na Beneško, kupijo sol po nizki ceni, jo spravijo pri Bakru in tam okoli skozi Vinodol in po ozemlju Zrinjskega v notranjščino, od česar nima Ferdinand ničesar.⁹ Podobne navedbe se ponavljajo z nekaterimi

odtenki: omenja se gotovinski nakup soli v Trstu; med blagom, ki so ga kmetje prinašali v Trst za sol ali na prodaj, se omenja celo železo; tovarniki se označujejo kot hribovci in kmetje; njihova nova konkurenca so Hrvatje in »Slovaki« (Slavonci), ki puščajo Trst ob strani in kupčujejo naravnost na Beneškem, spravijo sol neovirano domov in imajo najboljše zveze na Štajerskem in Dolenjskem prav do Šmarja, dve pičli milj pod Ljubljano.¹⁰

Proti nekemu predlogu, da bi se kranjskim tovarnikom naložila »taksa« — mišljena je bila najbrž tarifa za transportne storitve —, so stanovi navedli kot razlog nestalnost tovarniške režije: Pred leti je mogel tovarnik kupiti dobrega tovarnega konja (Samkläpper) za 24 ali 25 tolarjev, zdaj pa takega ni dobiti niti za 40 ali 50 dukatov v suhem zlatu. Star ovsja je nekdanj veljal 80 krajcarjev, zdaj pa pozimi 2 renska goldinarja (120 krajc.) ali celo 2 dukata v suhem zlatu. Seno in slamo je na cesti proti Trstu in Gorici že tako težko dobiti. Na kamnitnem kraškem svetu je tudi prehrana tovarnikov draga. Ceste so zlasti ob neurjih in pozimi tako slabe, da konji padajo, se ubijajo ali poginjajo. Sol se je podražila za tri do tri in polkrat.¹¹ Čeprav so navedbe za zgodovino cen premalo uporabne, ker so navedene le konice brez letnic primerjave, vendarle osvetljujejo del gospodarskih vprašanj in naravnih ovir, ki so se stavljale slovenskim tovarnikom.

Dejanski odpor tovarnikov. — Tihotapstvo je bilo prav tako staro kot obremenitve blagovnih transportov v prid javnih blagajn. Brž ko je šlo za količakaj pomembne dohodke, je zato tisti, ki naj bi jih pobiral, vzdrževal nadzorstveno službo. Levstik pravi takim nadzornikom »mejači«. Dvomljivo je, da bi ta izraz ustrezal staremu ljudskemu jeziku, ki je do nedavnega obdržal spakedranko »ibljartarji«, povzeto iz nemškega überreiter. Mejač bi bil ustrezal graničarju in grenzerju (grenzaufseher), mejni straži. To pa ibljartarji v bistvu niso bili. Gibali so se na hitrih konjih po rednih in tihotapskih cestah, ustavljali tovarnike in pregledovali potrdila o plačilu nabitka ali mitnine — »bolete«. Če potrdila niso bila v redu, so imeli nadzorniki pooblastilo za kazenske ukrepe. Ibljartarji so bili torej finančni nadzorniki na konjih, za katere slovenščina ni razvila posebnega izraza, ker ji je bila pač najbolj nazorna nemška spakedranka, ki je v slovenščini dobila nekoliko zaničljiv prizvok.

Ibljartarji niso bili samo sovražniki tihotapcev, marveč tudi tovarnikov, ki so imeli v redu poravnane svoje obveze. Zakaj, po-

vedo podatki o njihovem dejanskem ravnanju, pri katerem so daleč prestopali meje rednega nadzorstva. Spopadi z ibljartarji niso vedno samo praske tihotapcev s finančnimi organi, marveč imajo lahko mnogo širši pomen borbe proti krivici in nasilju nasploh.

Primer Jurija Turna, ki je poslal proti mitničarju v Kostelu ob Kolpi svojega oskrbnika s kakimi 50 podložniki,¹² je pač v bistvu le nezakonit postopek fevdalca. Tudi posamezni dejanski spopadi¹³ imajo lahko različen izvor. Nasprotno pa imajo dogodki, ki jih poznamo iz začetka XVII. stoletja, ne samo otipljive gospodarske vzroke, marveč dobivajo tudi družbenozgodovinski pomen.

Že v času, ko se je okrog 1600 podražila sol v Trstu, je po nekoliko poznejšem podatku prišlo ob izvajanju finančne kontrole do ubojev, katerih žrtve so bili očitno tovarniki.¹⁴ Zakupnik deželnoknežjega nabitka v Trstu, Tomaž Ustia, je po pritožbi iz začetka 1609 vzdrževal čez trideset nadzornikov, med katerimi je bilo več s preklicom kaznovanih (bandiziranih) oseb, ki so jim bile odvzete vse pravice (civiliter mortui) in ki so bili pripravljeni pri svojih nasiljih tvegati življenje. V Stari Postojni so na rednem tedenskem sejmu ubili kmeta, ki ni bil tovarnik in še manj tihotapec, v Gaberniku (mišljen najbrž Gabernik pri Novem Gradu — »Podgradu«) pa izvršili posilstvo. Kakor hitro pridejo kmetje na ozemlje, na katerem opravlja nadzor tržaški nabitninski urad, se zato združujejo v skupine po sto ali več, ki so vsi kar najbolj oboroženi.¹⁵

V tem napetem ozračju je morala vest o nameravani uvedbi apalta za žito in sol le še bolj razburiti duhove. Poročila iz začetka septembra govore, da se kmetje zbirajo v skupine in preklinjajo, saj morajo že tako jesti nezabeljeno in nesoljeno kot živali. Kmetje pravijo, da bodo — če ne bo pravočasne pomoči in če ne bo vzpostavljeno prejšnje stanje — »odpovedali vsako pokorščino in rajši tvegali telo in življenje, kot da bi živeli v taki neznosni revščini. Na ta način je prišlo že tako daleč, da je položaj bolj podoben krvoločnemu uporju in strahotnemu poginu dežele«. — Splošno se razglašajo govorica, da se hoče kmet teh krajev zbrati z oboroženo roko v velikem številu, udariti na beneško ozemlje, tam kupiti sol in se s silo upreti vsakomur, ki bi ga pri tem hotel ovirati.¹⁶ Stanovi se hvalijo, da zadržujejo kmeta od zadnjega koraka s tem, da zemljiška gospodarstva obljublajo kmetom odpravo apalta, zakaj duhovi so zreli za upor. Kmetovo potrpljenje pa utegne miniti prej, kot se pričakuje.¹⁷

Kakšen je bil položaj v teku naslednje zime kot glavne tovarniške sezone, nam v podrobnostih ni znano. Poznejše stanovske pritožbe govore o tem, da so iblajtarji izvršili kakih 60 ubojev. Čeprav je take številke težko preveriti, je zelo verjetno, da so kmetje skušali še naprej trgovati po starem in da so to deloma tudi dosegli, deloma pa postali žrtve nasilnih iblajtarjev.

Proti poletju 1610 se je položaj do skrajnosti zaostrial. Stanovi poročajo o tem takole: Težave, ki so jih napovedali v zvezi z ustanovitvijo nove solne komore v Trstu, so se žal uresničile. Poročali so že, da so nadzorniki ali iblajtarji vrhovnega solnega zakupnika (»trgovca«) v Trstu Jeremije de Lea rubili podložnike na odprti cesti brez krivde ali povoda, čeprav so tovarniki imeli bolete in niso bili na poti po tihotapsko sol. Iblajtarji iztrgajo tovarnikom, kar na njih vidijo — klobuke, pasove, nože ali podobne predmete, jih izzivajo, pretepajo ali celo ubijajo. Pri tem posegajo s silo in orožjem tudi na zemljišča, ki so last deželanov (Hallerjevo na Planini, Gallenburgovo): kmetom — čeprav niso bili zasačeni pri tihotapstvu — jemljejo živino in drugo, kar imajo uporabnega pri hiši, vlačijo podložnike v Trst v zapor in jih kaznujejo v gotovini čez mero njihove zmogljivosti. Kot je slišati, so na ta način odvzeli kmetom s silo čez 300 konj, nad 60 ljudi pa so — tu povzemajo že omejnjeni podatek — na cesti ubili.

Konec maja se je pri Hrušici ob Brkinih (v novograjskem sodišču), pripetilo — zopet kolikor moč po besedilu samih virov — tole: Nekateri tovarniki so skupaj potovali na prosti cesti nakupovat sol. Dobro oboroženi tržaški iblajtarji so jih ustavili.¹⁸ Tovarniki so z velikim srdom in jezo padli po iblajtarjih,¹⁹ štiri izmed njih takoj pobili in vrgli v neko jamo, dva so pa živa zakopali, da bi bolj in delj trpela. Ko so tovarniki odšli, je nekdo — ni znano kdo in kako — oba živa in nepoškodovana zopet izkopal. Bajе so tovarniki že prej enega živega razrezali.²⁰ Najbrž so iz poslednje navedbe kranjski stanovski odposlanci na dvoru pozneje v nekem manj točnem poročilu povzeli podatek, da so kmetje nekega iblajtarja odrli in mu izrezali srce.²¹ Piscem poročil so bili dogodki očitno znani le po posrednih pričevanjih. Podatki o tovarniški okrutnosti so lahko samo plod govornice, ki so jo v poročilu navedli zaradi čim večjega učinka. Osnovni opis spopada v Hrušici pa je nedvomno točen. — Nekoliko se je treba pomuditi pri kraju, kjer je prišlo do spopada. V kateri smeri so tovarniki potovali? Vsekakor proti morju, če so šli šele nakupovat sol. Hrušica je na cesti

med Reko in Trstom, prav na polovici poti. Blizu nje je odcep čez Golac proti Buzetu, torej v beneško Istro. Hrušica je bila na kraju, kjer je bilo tihotapstvo sicer možno, toda bila je že na redni prometni poti, na »prosti« cesti.

Glavni spopad pa je bil kak mesec pozneje pri Postojni. Pri opisu se bomo zopet kolikor moč držali izvirnega besedila. V nedeljo, dne 20. junija,²² je bil v Postojni redni teden-ski sejem, na katerem se je zbrala po opravi-kih velika množica kmetov. S predhodnim oblastvenim dovoljenjem so pritovorili tudi precejšnje količine soli. Tam se je zbralo tudi dobršno število iblajtarjev, od katerih jih je deset prišlo v trg. Ker niso pričakovali od-pora neoboroženih kmetov, so iblajtarji iz-rabili priložnost in začeli kmetom pleniti konje in drugo. Razkačeni ljudje so z ženami in otroki — kar jih je le moglo dvigniti ali nesti orožje ali kamne — s takim besom in silo planili na iblajtarje, da so se ti morali umakniti v Andrejevo cerkvico. Preostali iblajtarji so jim hoteli na treh krajih pri-skočiti na pomoč, a so jih podložniki popol-noma odbili. Tisti, ki so bili zaprti v cerkvi, so s strelji skozi okno tako ali drugače napra-vili veliko škodo. Poštenega starega tržana, ki je bil umeteln kovač, in enega kmeta so ustrelili, da sta obležala na mestu mrtva. Na-sprotno pa je ljudstvo — prav tako skozi okna — prasketalo nadnje in tri do smrti osmodilo. Ko sta oskrbnik gosposčine in tržni sodnik, ki prav tedaj na vso nesrečo nista bila prej doma, spričo takih izgredev v diru prijezdila k cerkvi in sta uporno kmečko ljudstvo nekoliko pomirila, se je začel oskrb-nik po posrednikih pogajati z iblajtarji, ki so bili zaprti v cerkvi. Na vero in poštenje jih je dal pozvati k prostovoljni predaji s svarilom, da jih bo sicer besneča kmečka množica premagala in vse skupaj pobila in

Postojna po Valvasorju

da ne bodo odnesli niti ene cele kosti, če se ne predajo. Sprva so se oskrbniku nekoliko upirali in niso hoteli zaupati njegovim besedam, da jih bo do nadaljnega sklepa vzel v zapor na grad Postojno in zavaroval njihovo življenje pred kmeti. Šele ko jim je dal podati skozi okno svoj pečatni prstan kot zastavo in znamenje, so se predali in oddali orožje. Oskrbnik je dal po sodnih slugah štiri izmed njih zvezati in jih je hotel odvesti skozi trg Postojno proti gradu v zapor. Tedaj je pritekla nebrzdana razjarjena kmečka množica in je oskrbniku v nasprotju z zapovedmi vse štiri iblajtarje na odprtem trgu do smrti pobila, nato odhitela proti cerkvi in ubila še tiste, ki so ostali tam, razen enega, ki pa so ga tudi kot mrtvega vrgli med druge. Ko so trupla znesli skupaj in jih slekli, se je pokazalo, da jih je bilo osem obrezanih²³ in da so torej Turki. Nad tem se je preprosto ljudstvo tako razsrdilo, da je bilo slišati glasove, da hočejo poiskati še tiste, ki so zbežali, in jih ubiti.

Ugotovitev, da so bili med iblajtarji skoraj sami Turki, so stanovi izrabili za nadaljnjo podporo svojemu predlogu, naj se tržaški solni apalt odpravi. Ljudstvo je na ta način prepuščeno Turkom, ki lahko morijo in ropajo. Sovražnik ima tako tudi možnost, spoznati najbolj skrivne mejne utrdbe in prelaze. Znano je, da je baje lastni sin Jeremije de Lea, ki je ta čas poročnik v Senju, poslal svojemu očetu kakih sto takih tičev. Tisti, ki je preživel pobjo v Postojni, je povedal, da jih je de Leo poslal na dober plen s tem, da dobe oni polovico. Ne le na Krasu in na Pivki, tudi drugod po deželi je kmet tako razjarjen, da grozi splošen kmečki upor, posebno še, ker tržaški iblajtarji napovedujejo maščevanje, križarijo po Pivki in poizvedujejo o razmerah in stanovanju gospodov in deželanov.²⁴

Tudi to poročilo stanov je nastalo na podlagi ustnih vesti, ki so prihajale postopoma in ki so vsaj prvotno vsebovale nekaj netočnosti. Pisar je te netočnosti popravil v osnutku spisa in skušal opis dogodkov tudi sicer kolikor mogoče uskladiti. Gornji povzetek vsebine se drži zadnjega besedila.²⁵

Ko so pozneje stanovski odposlanci sestavljali svoj elaborat v zadevi solnega apalta kot dupliko²⁶ vladarjevi pisarni, so v glavnem in ne vedno popolnoma točno uporabili zgoraj navedene spise o teh dogodkih. Lahko pa so med bivanjem v Gradcu — bilo je že v pozni jeseni 1610 — dodali še nove navedbe: Z najnovejšo pošto se pritožujejo nekateri ljubljanski meščani, da so iblajtarji napadli njihove tovarnike, ki so bili s kakimi 50 konji poslani v Trst po vino in jim

oropali potnino, čeprav so imeli bolete in plačali vse pristojbine. In najbrž ne brez realne podlage so odposlanci napisali, da se kmetje trumoma zbirajo in pod izvoljenimi lastnimi poveljniki oboroženi hodijo v Benečijo (beneško Istro), kjer se jim dobrikajo.²⁷ Ni jasno, ali je mišljena stalna izselitev podložnikov zaradi kolonizacije ali pa le nasilna trgovska pot.

Čeprav so stanovska poročila gotovo nekoliko prikrojena namenu, smemo glavnim konkretnim navedbam verjeti. Teže si je ustvariti ustrezno podobo o splošni trgovski situaciji. Zdi se, da so podložniki kljub vsemu še dalje trgovali in da tudi zvez z Benečijo niso opustili. Nekoliko z zvijačo in nekoliko z oboroženim združevanjem so najbrž v splošnem vendarle dosegli svoje. V tem bo eden izmed vzrokov za to, da niso prešli v odprto borbo tam, kjer niso bili — kakor v Hrušici in v Postojni — neposredno izzvani.

Nastanek splošnega upora je ob tej priložnosti preprečilo predvsem dejstvo, ki ga stanovi ponovno poudarjajo, da je zemljiški gospod v zadevi solnega apalta stal na podložnikovi strani. To dejstvo je položaju jemalo odkriti razredno borbeni značaj, čeprav je fevdalec zastopal kmeta samo zato, da bi ga sam laže izkoriščal. Toda kmetov otipljivi in vidni sovražnik je bil v tej zadevi iblajtar, in to je v danem položaju slabilo kmetovo odporno moč proti gospodu. Čeprav vse kaže, da je bil položaj dejansko zrel za širok odpor, do njega v teh pogojih ni prišlo.

Spontani spopadi kmetov z iblajtarji in organizirani pohodi tovarnikov pa kljub temu niso bili brez globljega družbenozgodovinskega pomena. Fevdalna država, utelešena med drugim v deželnem knezu, je v gospodarskih pogojih XVI. in XVII. stoletja iskala vire za obstanek v apaltih, torej v zgodnjekapitalističnih oblikah financiranja. Podložnik je s svojo borbo proti temu načinu državnega financiranja slabil vladarja in s tem tudi eno izmed glavnih opor fevdalnega sistema, čeprav se tega gotovo ni mogel zavedati. Stanovi kot predstavništvo deželnega plemstva, ki so v tem primeru po pravni poti zastopali kmetove težnje — bodisi iz skrbi za lastno mošnjo, bodisi iz strahu pred upori — so bili v trenju med vladarjevo blagajno in kmeti dejansko le stranske osebe.

V splošnem velja, da so kmečki upori proti državnim dajatvam šele posebnost XVIII. stoletja.²⁸ Čeprav so se kmetje 1609/10 borili proti organom kapitalističnega zakupnika, pa so se v resnici objektivno postavili po robu novi državni finančni politiki vsaj že

začetek XVII. stoletja, ko so premagali iblajtarje pri Hrušici in v Postojni. Morda je prvi pojav te vrste celo že okrog 1550, ko so se kmetje zaradi nove solne meje branili plačevati dajatve in davke, vendar so podatki o tem še presplošni, da bi mogli kaj določnega trditi. Vsekakor pa ni izključeno, da taki pojavi ne bi imeli neko sorodnost in skupno vzročno zvezo z upori v XVIII. stoletju.

Ali so dogodki v Hrušici in zlasti v Postojni vplivali na razvoj zgodbe o Krpanu? Za zdaj je težko odgovoriti. Nedvomno pa je Krpan, ki sam premaga petnajst »mejačev«, predstavnik resničnih dogodkov, ki so se še mnogo bolj dramatično odigrali v zgodovini slovenskih tovornikov in ne le tihotapcev.

Odprava apalta. Postopek, ki so ga kranjski stanovi sprožili za odpravo apalta za sol, je trajal od marca 1609 do decembra 1610, medtem ko je bil apalt za žito odpravljen že 21. 7. 1609.²⁹ Sol je pač že zaradi posebnosti njene proizvodnje mnogo primernejši predmet za monopole kot žito. — Deželnoknežji organi so se stanovskih pritožb v zadevi soli³⁰ kar se da otepali, včasih ne brez pikrosti: »Zato da bi deželni knez kar na lepem preklical svojo besedo in odredbo, pač ni dovolj, če jo stanovi po sili prikazujejo kot neznošen jarem in presunljivo nesrečo in zaganjajo tako hudo jadikovanje, navpomaganje in alarm, ki jih bojdà nobena beseda ne more prav razglasiti in nobeno pero prav opisati.«³¹ Ker pa najbrž zadeva le ni bila videti tako nedolžna, ker so morda tudi pričakovane finančne koristi postajale dvomljive in ne nazadnje, ker so stanovi uporabili svoje staro orožje in napovedovali težave z odobritvijo davkov, je isti dopis vendarle napovedal možnost pogajanj. Začetek pogajanj, pri katerih naj bi se sestali dve komisiji — stanovska in deželnoknežja — pa se je zavlačeval. Deželni knez je sicer aprila 1610 izjavil, da je pripravljen sprejeti stanovske odposlance, vendar šele po povratku s potovanja. Nato je prišlo do dogodkov v Hrušici in Postojni in poleti se je začel postopek okrog priprave odposlanstva premikati nekoliko hitreje. Avgusta so stanovi imenovali svoje odposlance (Tomaž Hren, Herbard Turjaški, Jurič Andrej Kacijanar in mestni sodnik ljubljanski Adam Eppich). Po ponovnih odlaganjih dvora je odposlanstvo prišlo v Gradec najpozneje novembra 1610.³²

Dne 4. decembra 1610 je izšel deželnoknežji dekret, ki je odpravljal solno komoro pod dvema pogojema: prvič, da stanovi na prihodnjem deželnem zboru ustrezajo deželnoknežjim predlogom (pri odobritvi davkov) in drugič, da se stanovi pogode z apaltatorjem Jeremijo de Leo glede 10.400 starov soli,

ki jih ima na zalogi v Trstu, na Reki in v Devinu, in glede soli, ki jo je naročil iz Apulije.³³ Odposlanci so se seveda takoj zavarovali proti prvemu pogoju, glede drugega pa so se še istega dne ustno pogodili z navzočim Jeremijo de Leo.³⁴ Ker prvega pogoja ni bilo jemati prav resno, je bila zadeva s tem opravljena.³⁵

Stanovi so se kot na glavni pravni argument sklicevali na odpravo solne komore 1536, deželni knez je trdil, da solno komoro odpravlja iz proste volje in milosti, dejansko pa so se vsi udeleženi z Jeremijo de Leo vred najbrž dobro zavedali, da je solni komori izpodkopal tla slovenski tovornik. Ta je dobil — čeprav ne v lastne roke, pa vsaj v precejšnji meri po lastni zaslugi — vladarjevo »pismo«, da bo tovoril sol po svetu, podobnega kot si ga je zaželel in izbojeval Martin Krpan.

Poznejši apalti. Prizadevanje primorsko-italijanskih trgovskih kapitalov, da bi si v Benečiji ali na Kranjskem pridobili apalte, je bilo v prvi četrtini XVII. stoletja nekako v zraku. Čeprav smo za zdaj o nadaljnjem razvoju apaltov na sol po letih 1609/1610 le površno poučeni, moremo tvegati vsaj približen prikaz razvoja.

O poskusih posameznikov za pridobitev apalta je govor že v letih 1611 do 1615. Francesco Neri iz Ancone si je v tem času prizadeval pridobiti pravico, ustanoviti solni komori v Trstu in na Reki in uvažati sol iz papeške države in iz neapeljskega kraljestva. Neki Martin Marchisetti je baje Benečanom predlagal ustanovitev solnih založišč (saliere) v Miljah in v Kopru, najbrž z namenom, da ju prevzame kot apaltator. Navedena poskusa nista uspela. Pisar, ki je pozneje sestavljal te podatke za kranjske stanove, pristaavlja, da so izvedbo načrtov preprečili ti stanovi.³⁶

Morda so kranjski stanovi že tedaj začeli misliti na to, da bi odvrnili nenehni pritisk

Hrušica, pri Micnih (Iz fototeke Etnograf. muzeja v Lj.)

primorskih in tujih kapitalistov, s tem da bi sami vskočili v kupčijo. Vsekakor so se dali pismeno obvestiti o količinah prometa s soljo od oktobra 1612 do septembra 1614. Iz teh obvestil izhaja, da je znašal letni promet pri nabitninskih uradih do 45.000 tovorov soli, od česar je bilo nad 41.000 tovorov uvožene in le malenkostni del domače, to je tržaške. Dobra polovica uvožene soli je prešla čez mejo pri Žavljah, slaba tretjina v Trstu (pomorski transport), nekako sedmina pa je prešla mejo na cesti Črni kal—Klanec.³⁷

Leta 1618 so bili baje zopet v načrtu novi apalti, razen za sol topot tudi za platno, med in žeblice. Tudi ti načrti niso uspeli.³⁸

Mnogo nevarnejši so za kranjsko trgovino utegnili postati načrti za apalt soli, o katerih so bila pogajanja 1625. Ta apalt naj bi imel nekaj meddržavni značaj. Čeprav sta ga organizirala zasebna kapitalista — Angelo della Porta in vsaj spočetka tudi Pietro Fustigioni — naj bi apalt posredno povezoval beneške in habsburške finančne interese. Zdi se, da sta se kapitalista pogajala z beneško republiko za odkup določenih količin soli s Paga, Habsburžani pa naj bi jima dali izključno pravico za njej uvoz. Kranjski stanovi so si seveda zagotovili sveža poročila z dvora in najbrž tudi niso stali negibno ob strani.

V avgustu se je Angelo della Porta mudil na pogajanjih v Gradcu. Ker je bil zavržen, se je baje vrgel na tla in tulil. Izjavil je, da je dal v Benetkah 40.000 goldinarjev poročila za sklenitev tega apalta. Oktobra je bil položaj za sklenitev apalta ugodnejši. Iz nekoliko nejasnih in nepopolnih poročil se zdi, da so Benečani že prej enostransko uvedli apalt, da je Angelo della Porta v Gradcu nekaj dosegel in da so nasprotniki apalta pripravljali uvoz soli od drugod, da bi z bojkotom prisilili Benečane k odstopu od apalta. Slede poročila o izkrcanjih apaltatorske soli, o sredstvih za borbo proti beneškemu apaltu, o tihotapstvu z beneško soljo v Trstu in o količinah soli, ki jih je apaltator Angelo della Porta nakupil na Beneškem.³⁹ Kakšne pravice je Angelo della Porta pridobil na slovenskem ozemlju in koliko časa so trajale, bi bilo treba vsekakor še raziskati.⁴⁰

Medtem se je politični položaj bistveno spremenil. Z izgonom zadnjih protestantskih plemičev je bila odporna moč plemstva proti deželni knezu zlomljena in centralističnemu absolutizmu se je odprla prosta pot. Prve posledice so se pokazale na finančnem področju. Deželnoknežja blagajna je svoje ogromne dolgove prevalila na deželne stanove, ki so na to prevalitev hočeš nočeš pristali. Deželni knez jim je sicer ob tej pri-

ložnosti odstopil ali na novo podelil določene pravice do javnih dohodkov v deželi⁴¹ in na prvi pogled se je morda zdelo, da so stanovi s tem pridobili večjo samostojnost pri opravljanju deželnih finančnih zadev. V resnici pa je političnemu zlomu deželnih stanov samo sledila še njihova finančna prezadolžitev, povrh pa še vedno nove finančne zahteve deželnega kneza, ki se jim stanovi niso več mogli uspešno postavljati po robu.

Ko so kranjski stanovi leta 1634 prevzeli svoj delež tako imenovanih komornih dolgov, jim je vladar med drugim odstopil tudi določene finančne koristi iz prometa s soljo. Z deželnoknežjo resolucijo 21. IX. 1634⁴² so stanovi pridobili izključno pravico do prodaje inozemske morske soli s tem, da so smeli k nabavni ceni pribiti 1 goldinar; če so vzeli v prodajo tudi domačo, to je tržaško sol, pa so smeli pribiti 30 krajcarjev.⁴³ 3. novembra 1635 jim je bila ta pravica ponovno potrjena.⁴⁴

S tem so kranjski deželni stanovi sami dobili apalt, ki so ga toliko časa branili zasebnim apaltatorjem. Razlogov, da so to storili, je bilo najbrž več. Omenili smo že, da so mogli zmotno pričakovati od prevzema finančnih virov večjo samostojnost. Neposredno pa je bila odločilna misel: če se je že bilo težko otepati nenehnega pritiskanja zasebnih kapitalistov na dvor, je apalt deželnih stanov le-tem nudil vsaj možnost, da ga upravljajo v soglasju s svojimi lastnimi interesi. Ti interesi pa so bili predvsem v tem, da apalt izkoristijo za javne namene samo do tiste mere, ki ne bo bistveno prizadela gmotnih interesov posameznih zemljiških gospodov. V drugi vrsti so nedvomno stanovi pričakovali, da bo apalt soli pomagal iz zadreg prezadolženi deželni stanovski blagajni in da se bodo na ta način izognili prevelikemu zviševanju neposrednih davkov, ki so jih posamezni fevdalci mnogo bolj občutili kot posredne davke na promet s soljo.

Že v lastnem interesu stanovi najbrž niso imeli namena, da s pomočjo apalta na sol v pretirani meri pritisnejo na tovarnika. Toda brž ko so prevzeli sami vlogo apaltatorja soli, se je sestava sil v borbi okrog kmečkega tovarništva spremenila. Zdaj so bili deželni stanovi tisti, ki so od tovarnika pobirali dajatve in razredna struktura je tudi v prometu s soljo jasno in vsakomur občutno stopila na dan. Najbrž ni slučaj, da je prevzemu komornih dolgov in s tem zvezanemu — vsaj pričakovanemu — stanovskemu apaltu na sol takoj sledil eden izmed največjih kmečkih uporov na Slovenskem, upor leta 1635.

Stanovi seveda niso imeli sredstev in aparata, da bi apalt neposredno upravljali. Zato so storili to, kar so dotlej deželnemu knezu najbolj branili: sklenili so apaltatorsko pogodbo z zasebniki. Leta 1635 je bila solna trgovina za šest let prepuščena Ivanu Krstniku Giudottiju.⁴⁵ Pod zvenečim naslovom »ministro dell'Appalto de sali« je na Reki začel 12. 4. 1636 prodajati sol Anton Jakob Corsi.⁴⁶

Prevzem apalta je za stanove pomenil tudi prevzem različnih s tem združenih križev in težav. 1637 je prišlo do nekih neredov, menda na Reki.⁴⁷ Preglavice je delalo zlasti tihotapstvo čez Baker in Volosko;⁴⁸ Benečani so se pritoževali zaradi nasilstev.⁴⁹ Skratka: deželni stanovi kot skupnost deželnega plemstva se tudi s prevzemom apalta niso odkrižali težav okrog kmečke trgovine s soljo, marveč so si jih kvečjemu še povečali. Čeprav je bil pribitek k nabavni ceni maksimiran, je bil razmeroma visok in 3. nov. 1645 je bil znižan.⁵⁰

Cesar Leopold I. je 1661 odpravil apalt na sol, s čimer je bila ukinjena omejitev uvoza na monopolna uvozna skladišča.⁵¹ Zelo verjetno pa se je apalt že prej dejansko spremenil iz resničnega monopolnega skladišča predvsem v obliko pobiranja posrednih davkov na promet.

Kljub vsem težavam tudi apalti kmečkemu tovorjenju in kupčevanju niso mogli do živenga. Valvasorjevi opisi kmečkega tovorjenja soli in trgovanja z njo so sicer nastali po ukinitvi apaltov, toda ne vsebujejo ničesar bistveno novega, marveč samo dopolnjujejo podobo, kakršno so nudila tudi že prejšnja stoletja. Na Notranjskem »se mnogi preživljajo s soljo, jo gredo iskat k morju ali pa v Cerknico (tja so jo očitno prinašali Kraševci iz obmejnih krajev — S. V.) in jo prenašajo na tovarnih konjih ne le po deželi, marveč tudi na Štajersko. To so marljivi ljudje, ki se ne boje nobenega truda, da bi zaslužili kak denarič.«⁵² Posebej pove o Dobrepoljcih, da so tovarniki soli in razloži ta pojem: »V kranjskem načinu govora so to ljudje, ki kupujejo sol v Cerknici ali na morju, jo potem po vsej deželi raznašajo na majhnih konjičih in jo prodajajo za denar ali pa zamenjujejo za žito. Za dobro žito dajo enako količino soli. Če pa je žito slabo, jim je treba dati poldrugo količino žita. Zato so ti ljudje malokdaj doma in so v tujini bolj domači kot v svoji domovini.«⁵³ Pri tem je najbolj zanimivo, da se razmerje v menjavi soli za žito 1 : 1 ni razlikovalo od razmerja v XVI. stoletju in od verjetno še mnogo starejšega razmerja.⁵⁴ Razen Cerknice je bila točka za menjavo tudi v Senožečah,

kamor so prinašali sol iz Trsta in jo vsak teden prodajali.⁵⁵ Senožeče so bile staro tržišče za menjavo žita in soli. Že v XVI. stoletju so hodili kmetje iz tržaške okolice »kupovat« žito⁵⁶ v Senožeče in na Planino, pri čemer je pač mišljena tudi zamenjava za sol, saj je kmalu nato govor, da se ti kmetje preživljajo s tovorjenjem soli.⁵⁷ Nakup žita v Senožečah je v zvezi s starodavno navado žensk v tržaški okolici, da so pekle kruh za mesto Trst.⁵⁸

Tudi zdaj je tu in tam prišlo do neredov. Leta 1679 je prišlo v Konjicah do nastopa proti cesarskemu predstavniku zaradi prepovedi trgovanja z morsko soljo.⁵⁹ Medtem ko namreč vse kaže, da se je dotlej morska sol kljub postrožitvi solne meje v njeno škodo (1648)⁶⁰ brez posebnih težav razširjala po Slovenskem Štajerskem, se je kmalu po ukinitvi solnega apalta za morsko sol (1661) začel po vladarjevih uradih krepiti pritisk v prid ausseeski soli, ki ga je bilo čutiti tako na Štajerskem kot na vzhodnem Koroškem. Poskus ustanovitve državnih (erarialnih) skladišč iz 1663/1664 se je sicer 1668 pokazal za neizvedljivega, ker so vozniki in tovarniki še nadalje transportirali sol. Zato so se vladarjevi organi najprej zadovoljili s tem, da so priznali prost promet soli, toda izključili so od njega morsko sol. Da praktično ni bilo mnogo uspeha, pričajo že navedena Valvasorjeva mesta, ki prostodušno govore o tem, kako Kranjci tovorijo sol na Štajersko. 1679 so ponovno uvedli državna skladišča, ki pa niso bila toliko monopolna kot namenjena za borbo proti uvozu morske soli.⁶¹ To je bil torej neposredni povod za nemire v Konjicah. Proti prepovedi uvoza morske soli v celjsko četrt so 1684 združeno nastopili kranjski in štajerski deželni stanovi.⁶² Vse kaže, da so vsi državni ukrepi, ki naj bi globlje posegli v starodavne navade pri kupčevanju s soljo, v XVII. stoletju le s težavo in kvečjemu delno uspevali.

Hrušica, Kosova hiša (Iz fototeke Etnografskega muzeja, Lj.)

Razvoj do XIX. stoletja. V XVIII. stoletju se je položaj spremenil toliko, da si je država pridobila številnejši upravni aparat, s katerim je mnogo uspešneje uveljavljala svojo finančno politiko kot doslej. Vsemogočen pa tudi ta aparat ni bil in promet s soljo se je kljub vsemu že zaradi gospodarske nujnosti v mnogem držal starih navad. Razvoj državne finančne politike o tem vprašanju bi pri nenehnih spremembah, poskusih in reformah zahteval posebno razpravo. Tu naj zadošča le navedba nekaterih najbolj dosegljivih podatkov, vzetih največ iz starejšega zgodovinskega slovstva; taki podatki so uporabni le za približno skico in jih ne kaže imeti za dokončno utrjene.

Načrti iz 1702 za uvoz ogrske in sedmograške soli v naše kraje⁶³ pač niso bili realni in zopetna prepoved, ki je zadela uvoz morske soli 1706, tudi če naj bi veljala za naše kraje, očitno ni uspela. To bo veljalo tudi o patentih 1718 in 1721, ki sta posebej prepovedovala uvoz miljske, kopske in paške soli; prepoved tihotapljenja te soli naj bi zaščitila domačo in barletsko sol. Skoraj v isti sapi s temi prepovedmi so namreč (14. 5. 1721) ponovili določila generala iz 1602, ki je — resda nasproti težnjam mest — dopuščal v bistvu kmečko kupčevanje s soljo; s tem so posredno priznali obstoj tega kupčevanja tudi nasproti državni blagajni in zelo verjetno je, da se kupčevanje v praksi ni omejevalo le na dovoljeno sol.⁶⁴ Brez dvoma je na današnjem slovenskem ozemlju še nadalje prevladovala morska sol proti ausseeski in so podložniki še nadalje dokaj prosto z njo kupčevali, kar jim je bilo 1737 menda še posebej potrjeno.⁶⁵ Zdi se celo, da je pomen nekaterih podeželskih sejmov za ta promet še porasel.⁶⁶

Upor podložnikov gornjegrajskega gospodstva v Zadrecki dolini in Lučah leta 1749 proti davkom na sol⁶⁰ je že posledica novih zaostritev, ki so nastopile sredi XVIII. stoletja in ki so postajale čedalje bolj pogoste.

Konec leta 1750 so na primer »Čičem«, stanujočim v območjih socerbskega in novograjskega deželskega sodišča (dejansko so to bili večidel Slovenci), kot znanim tihotapcem prepovedali nošnjo orožja.⁶⁷ Na Štajerskem so tedaj že delovale dvorne prodajalne za sol v Slovenjem Gradcu, Slovenski Bistrici, Konjicah, Ljutomeru in Schladmingu, ki so zdaj imele pogoje za močnejši nastop proti morski soli. 1751 so začeli nastopati proti prosti trgovini s soljo bankalni uradi. Koroško so izvzeli iz območja slovenjgraškega založišča in prenesli zanj založiščno pristojnost na celovški magistrat. 1752 pa so ustanovili tudi državne prodajalne za mor-

sko sol v Celju, Braslovčah, Št. Juriju in Frajštajnu, nato pa so nastala v severnejših krajih nova založišča za ausseesko sol. Na Koroškem je bila prosta trgovina kmalu zadušena, na Štajerskem je ostala načelno dovoljena, vendar se je dejansko čedalje bolj krčila. Na podlagi dvornega dekreta iz 1801 je bila praktično uvedena izključna prodaja erarialne (državne) soli in pri tem uvedena normirana cena, ki je bila višja od prejšnjih. 1804 so o tem sledile nadaljnje odredbe, vendar prosta trgovina formalno ni bila prepovedana.⁶⁸

V avstrijskem Primorju in nekoliko pozneje tudi na Goriško-Gradiškem je že v začetku vlade Marije Terezije delovala posebna Vrhovna direkcija za morsko sol.⁶⁹ Na Kranjskem so tedaj ustanavljali državna založišča za morsko sol in 1752 so bili postavljeni »impresarji« za prodajo soli.⁷⁰ Določen je bil menda rok, v katerem morajo tovarniki prodati svojo sol solnim založiščem.⁷¹ Vendar je ostala kupčija Kranjcem in Hrvatom iz Primorja načeloma dovoljena.⁷⁰ Pač pa se je država sicer skušala vmešavati v prodajo soli, pri čemer je zadela tudi tiste, »ki so bili doslej upravičeni uvažati ceneno sol iz Bakra«.⁷² Priprave iz 1765 kažejo na to, da je država nameravala vzeti v roke tudi transport.⁷³

Položaj, ki je nastal v teku merkantilističnih posegov državnih organov v gospodarstvo, osvetljuje patent o soli za Kranjsko iz 1778, ki načeloma vzdržuje v veljavi tudi prejšnje patente. Uvedena so skladiščna mesta, ki jih vodi glavni zakupnik po svojih založnikih. Skladišča se oskrbujejo sama, s posebnim dovoljenjem (!) pa smejo prinašati sol iz primorskih skladišč tudi druge osebe. Za vsako nedovoljeno prinašanje soli so določene stroge kazni: zaplemba soli, stopnjujoča se denarna kazen po številu ponovitev in zaplemba transportnega sredstva. Ob neizterljivosti kazni se je lahko izrekla kazen prisilnega gradbenega dela v trdnjavah do treh let. Če bi se pa tihotapci združevali ali pa — čeprav posamič — oboroževali, je bila možna najvišja kazen v primeru ponovitve — deset let težkega zapora v okovju.⁷⁴ Ta patent je bil vsaj načeloma v veljavi še 1817.

Kmalu po izidu tega patenta je bil 1780 ukinjen zakup pristojbin od soli in je bilo kupčevanje s soljo — s pogojem, da so bile plačane mitnine — zopet bolj sproščeno.⁷⁵ Kranjci, posebno pa Čiči so se sploh držali nekdanjih solnih mej in trdili, da smejo prihajati z morsko soljo do Drave in so to dejansko izvajali (med drugim so prihajali v okolico Maribora in do Apač). Mariborska Kresija je opozorila ljubljansko, da veljajo

solne meje po patentu iz 1784.⁷⁶ Za tovarjenje soli v državni režiji so izhajali strogi predpisi, ki naj bi tovarnikom preprečili prilaščenje tovora.⁷⁷

V francoski Iliriji je bila sol državni monopol. Ker je obmorsko solarstvo v Istri in Kvarneru po propadu Benetk (1797) nazadovalo in so dovažanje po morju lahko motili Angleži, so Francozi pospeševali popravilo ilirskih solarn, toda ovirali so izvoz morske soli na ozemlje, ki je ostalo pod Avstrijo, zlasti torej na celjsko in celovško območje. Uvožena sol, ki so jo skušali dobiti po zasebnih posredovanjih, je bila dejansko »angleška«, kolikor so Angleži uvoz dopuščali; prihajala ni v promet samo po dovoljeni poti, marveč tudi tihotapsko.⁷⁸

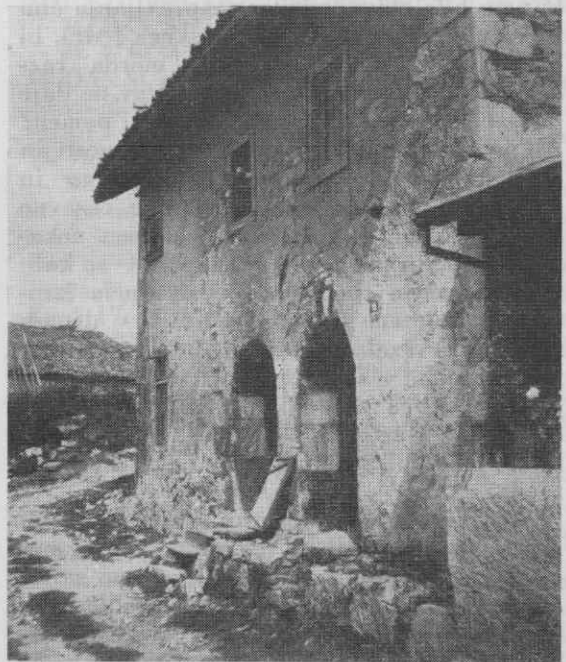
Po odhodu Francozov je na ozemlju Ilirije ostal v veljavi strog monopol. Na Kranjskem so delovali »solni uradi«, ki so jim bili prideleni prodajalci na drobno, pri čemer so se cene za prodajo natanko določale.⁷⁹ Posebna določila so izhajala za beljaško okrožje, ki je kot bivši del ilirskih provinc spadalo še pod Ljubljano.⁸⁰ Založišča za prodajo soli so bila v območju ljubljanskega gubernija: Beljak in Špital na Koroškem, Ljubljana, Novo mesto, Radovljica in Postojna na Kranjskem. Promet na drobno je bil prost na Primorskem; v Istri, na Kranjskem, Koroškem in v civilni Hrvatski pa so bili postavljeni pooblaščenim prodajalcem na drobno.⁸¹ Medtem ko so spočetka skušali beljaško okrožje prideliti območju morske soli (istrske solarne so bile zdaj v celoti avstrijske!), so v solnih uradih Beljak in Špital 1827 dovolili tudi prodajo halleinske soli po isti ceni kot morsko sol.⁸²

Na področju ljubljanskega gubernija so po vsem povedanem skušali še nadalje v posebno močni meri obdržati promet s soljo v državnih rokah. Državna so bila ne le skladišča za prodajo na debelo, marveč je oblast hotela držati v rokah tudi prodajavce na drobno.

Strogi monopolni sistem, prevzet od francoske uprave, pa ni ustrezal gospodarskim razmeram na Slovenskem. Tako so dolenski kmetje 1816 zahtevali prosto prodajo za sol in nižje cene. Čeprav so oblasti na to zahtevo sprva odgovorile s preiskavo zaradi hujskanja in nedovoljenega zbiranja denarja,⁸³ pa je kmalu postalo očitno, da bo treba popustiti. 26. sept. 1818 so način prodaje omilili. Trgovina »na debelo« je ostala pridržana »cesarsko kraljevim založiščem«, ki so jih vodili »oskrbniki prodajanja soli«. Prodajna cena iz teh založišč je bila nekoliko znižana. Sproščena pa je bila prodaja na drobno, vendar s tem, da se na Kranjskem

ohranijo obstoječa solna založišča (tudi za prodajo na drobno) vse dotlej, dokler se ne pokaže, da jih je moč brez škode ukiniti.⁸⁴ Nasprotno pa je bila v naslednjem letu še postrožena prepoved uvoza tuje soli, češ da je pričakovati, da bo glede na zaloge in povečanje domače proizvodnje mogla državna finančna uprava izhajati brez nje.⁸⁵ Istočasno pa se je prodaja domače soli na drobno sploh sprostila. Tako imenovana »prosta kupčija s soljo« (Salzfreihandel) je bila dejansko samo oblika državnega monopola, ki ni segal v prodajo na drobno. Država pa je zasegla vso produkcijo soli in imela v rokah trgovino na debelo. Medtem ko so taka načela uvajali do 1827 le s predpisi za nekaj dežel, so jih s tem letom posplošili in prešla so nato tudi v Carinsko in državno-monopolni red iz 1835. Ta red je s svojimi glavnimi načeli o državnem monopolu ostal v veljavi še po marčni revoluciji in do začetkov XX. stoletja.⁸⁶ V tem času pa monopol spričo razvoja novih transportnih načinov nima več zveze s tovarništvom in skoraj nič z njegovim naslednikom — furmanstvom.

Zaključki. V dobi do nastanka železnic (druga polovica XIX. stoletja), predvsem pa v dobi do nastanka velikih komercialnih cest z vozovnim prometom (XVIII. stoletje) sta bili kmečko tovarništvo in kupčevanje s soljo, zlasti pa zamenjava soli za žito med morjem in približno mejo Drave med najbolj bistvenimi potezami slovenskega gospodarstva, ki navezujejo brez dvoma na tradicije iz dobe,

Hrušica, Cekova hiša (Iz fototeke Etnograf. muzeja v Lj.)

ko nam te dejavnosti na podlagi zgodovinskih virov še niso neposredno izkazane. Celotna gospodarska struktura Slovenije je prišla iz ravnotežja, kadar so skušali te dejavnosti znatneje omejevati in vedno znova jih je bilo treba sprostiti.

Odkar se je pojavila država s svojimi finančnimi zahtevami, sicer ta dejavnost ni bila nikdar popolnoma prosta. Vendar so imele omejitve lahko zelo različne stopnje: pritegnitev proizvodnje ali deleža pri proizvodu v roke države; nalaganje posrednih davkov na promet; solna pota in meje; uravnavanje ponudbe; uvedba monopolnih založišč, ki so diktirala cene, ki pa so samo v primorskih mestih zalagala tovarnike, nakar je bil promet prost; strožje oblike monopola, ki so skušale zajeti neposredno ves promet itd. Slovenski kmet se je v posameznih položajih moral znajti, kakor je vedel in znal in ostre meje med tovarnikom in tihotapcem najbrž nikdar ni bilo. Šlo je skozi stoletja za nenehna trenja med zahtevami državne blagajne in nujnostmi gospodarskega življenja, ki jih je zastopal slovenski kmet. Kadar je bil neposredno izzvan, je kmet uveljavil svoje interese tudi s silo in ne brez uspeha.

Fran Plešič — ki je očitno pripisoval Levstikovi domišljiji precejšen del sestavin zgodbe o Martinu Krpanu — je po tedaj znanem zgodovinskem gradivu skušal datirati pogoje za nastanek osnovnega jedra v prvo polovico XVIII. stoletja.⁸⁷ Po vsem doslej povedanem pa so bili pogoji bolj ali manj dani vse od srednjega veka do XIX. stoletja. Če bi nam bila glavni smoter razpravljanja čim preciznejša datacija zgodovinskega jedra, bi nas taka končna ugotovitev morda razočarala. Toda ali prav ta ugotovitev ne daje povesti o Martinu Krpanu tem večji pomen? Ali je ne dviguje čez pomen slučajnosti in epizodičnosti do mnogo značilnejšega in splošnega pomena, splošnega tako časovno kot krajevno? Tak splošnejši pomen nekaterih sestavin povesti — zlasti soli — se kaže tudi v samem ljudskem pripovednem izročilu, v katerem nastopa sol tudi v drugih značilnih zvezah.⁸⁸ Sicer pa tudi oseba tihotapca-junaka z nedavnim odkritjem povesti o Lolu Kotliču v Režiji,⁸⁹ ki kaže mnoge podobnosti z Martinom Krpanom, utrjuje svoje mesto med splošnejšimi motivi ljudskega izročila.

Ne izključujemo možnosti, da bi se ta ali ona sestavina zgodbe o Martinu Krpanu mogla časovno in morda celo krajevno opredeliti. Že zdaj nas posameznosti zgodbe spominjajo na resnične zgodovinske dogodke: na borbe z iblajtarji, na ponovna pisma, ki so dovolila tovorjenje soli, na pot iz Bakra, na

majhna kljuseta, na redne trgovske poti iz Trsta čez Kras. Celo domnevni Turki med tržaškimi iblajtarji nas nekoliko spominjajo na Brdavska, ki zopet spominja na že na pol mitičnega Pegama. Pa tudi če nam uspe razložiti in datirati vrsto posameznosti, s tem splošni pomen zgodbe ne bo niti najmanj prikrajšan. V zgodovini kmečkega tovorjenja soli in kupčevanja z njo je imel vsak posameznik vsaj nekaj potez Martina Krpana. S tem pa Martin Krpan ni le utelešenje slovenskega tovarnika ali tihotapca, marveč tudi predstavnik stoletnih osnov starejše slovenske gospodarske zgodovine. Še več. Koder se je premikal tovarnik s soljo, je povezoval kraje, v katerih je živela slovenska beseda in v politično razbitih pokrajinah je prav on prispeval k medsebojnemu spoznavanju in vsaj k zavesti jezikovne skupnosti. Ali ni širša gospodarska meja morske soli, ki jo je raznašal slovenski tovarnik, pripomogla k čvrstejši gospodarski povezavi dežel, iz katere je pozneje rasla slovenska narodna zaveza? Ali ni po tej poti Martin Krpan tudi predstavnik starejših gospodarskih podlag, ki so po svojih učinkih vplivale na oblikovanje slovenske narodnostne celote?

OPOMBE

* Podrobneje o tem prvem delu te razprave, ki je pod istim naslovom izšel v Kroniki X/3-1962, str. 129—144. Medtem sem v zbirki listin DAS ugotovil tudi originalni akt kralja Ferdinanda o odpravi solnih komor z dne 1. novembra 1556; s tem je treba dopolniti podatke v prvem delu razprave, op. 115 in 114. Ukinitev je bila vezana na odobritev zvišanega nabitka, razen tega pa je kralj postavil pogoje, da stanovi iz 6-letne odobritev davkov (recesa) rešijo z obročnim odplačilom iz zastave deželnokežji nabitek na živino v Ljubljani, ki je bil zastavljen za 34.000 ren. gld deželnemu glavarju Janezu Kacijanarju; za ta namen je bila stanovom prepuščena tudi 6-letna pomoč Goriške. (Zaradi Kacijanarjevega poraza v naslednjem letu je vprašanje, kako so ta pogoje dejansko izvajali.) V tem smislu je treba precizirati podatek v zgoraj citiranem prvem delu razprave na str. 140, ki je bil delno povzet po Dimitzu. — Listina je uvodoma formulirana nekoliko nejasno, kakor da bi bile solne komore na Kranjskem; to je najbrž zavedlo Dimitza, da je komoro postavil v Ljubljano. Da so bile komore dejansko v obmorskih krajih, je iz drugih virov jasno in sem to že v dosedanjih tekstih upošteval.

1. Poročilo o tem je ohranjeno v dveh variantah, konceptu in čistopisu pritožbe 28. 5. 1609 (gl. op. 2), vendar ni jasno, za katero leto gre; prim. tudi A. Dimitz, *Gesch. Kr. III*, Ljublj. 1875, str. 438. — 2. 28. 5. 1609, DAS St. a. f. 208a. — 3. Ibid. — 4. 21. 7. 1609, *ibid.* — 5. Kot v op. 2. — 6. 26. 6.

1610, DAS St. a. f. 208a, dalje spodaj navedeni spisi o odpravi. — 7. O rodbinski posesti v Brkinih, zlasti S. Vilfan, *Zgodovinske slike iz Brkinov*, *Kronika* 1/1953, str. 127. — 8. Kot v op. 2. — 9. 8. 9. 1609, DAS St. a. f. 208a. — 10. Nedat. beležka argumentov za kranjske odposlanca 1610 in nedat. duplika odposlanecv proti koncu 1610, DAS St. a. f. 208a. — 11. Nedat. beležka kot v op. 10. — 12. B. Grafenauer, *Zgod. slov. nar.* III, 67. — 13. Kakor navaja za Trst 1563 A. Globočnik, *Übersicht einer Verwaltungs- u. Rechtsgesch.* d. L. Krain, Ljubljana 1895, str. 55. — 14. Kot v op. 2. — 15. *Ibid.* — 16. Kot v op. 9. Po prejšnjem črtanem besedilu koncepta so kmetje nameravali napasti Trst in se tam polastiti zalog ali pa razrušiti solarne. — 17. Nedat. beležka kot v op. 10. O nadaljnjem prim. medtem tudi B. Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962, str. 284–286. — 18. V prvotnem konceptu je povedano, da so iblajtarji kmete napadli ter jim skušali odvzeti konje in drugo, kar so imeli; ta trditev je črtana, ostala pa je navedba, da so iblajtarji tovornike »fürgewart«, kar bi lahko pomenilo samo, da so jih opazili. To pa bi bilo za postopek kmetov tudi psihološko šibka razlaga. Smiselno bo najbolj prav, če tekst prevedemo, da so kmete ustavili. — 19. Črtano: »jim odvzeli plen«. — 20. 26. 6. 1610, DAS St. a. f. 208a. — 21. Nedat. po 26. 6. 1610, *ibid.* — 22. Datum ni točen; 20. 6. je bila sreda. Gre za opis po spominu in pripovedovanju. — 23. Mohame-danci poznajo obrezovanje, ki je razširjeno po vsem svetu, razen po Evropi in po ne-semitski Aziji. »Neobrezan« je pri Arabcih psovka. Funk & Wagnalls, *Standard dictionary of Folklore, Mythologie and Legend*, New York 1949 pod *Circumcision*. — 24. 26. 6. 1610, DAS St. a. f. 208a. — 25. Razlike po prvotnem osnutku: v prvotnem besedilu so iblajtarji označeni kot Späher oder Überreiter, popravljen v Aufseher oder Überreiter. Napad iblajtarjev na kmete je bil prvotno opisan obsežneje: trgali so kmetom z vratu mošnje z denarjem, ki jih kmetje nosijo običajno na prsih, obešene na vrvi (gradivo za kmečko nošo!), jim celo odtrgovali pasove in nože ter rezali pasove. Kmetje so udarili plat zvona, ko so udarili na iblajtarje. Iblajtarjev je bilo vsega 22. Prvotno poročilo je trdilo, da so bili spočetka vsi iblajtarji v trgu, a jih je dvanajst ušlo. Po popravku jih je prišlo v trg deset, drugi so že spočetka ostali zunaj. Po prvotnem besedilu so bili trije obleganci med borbo samo ranjeni, po poznejšem popravku pa takoj mrtvi. Črtana je navedba, da so mrtve iblajtarje najprej zložili na profaniranem pokopališču in da so jih nato pokopali v skupni veliki jami, prav tako je pri označbi Turki dosledno črtan prista-vek »in pogani«. Črtana je tudi pripomba, da bi nastal grozen pokol, če bi kmetje dohiteli onih dvanajst pobeglih iblajtarjev. — Kar zadeva premike iblajtarjev, gre nedvomno za popravek prvotnega opisa, kakor ga je poznal pisar. Glede drugih popravkov je včasih težko presoditi, ali prvotni zapis ni bil točen ali pa so koncept popravili le zaradi krajšanja ali pa morda zato,

da jih na dvoru ne bi prijemali za besedo. — 26. O postopku med deželnim knezom in stanovi, gl. S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 327. — 27. Nedat. duplika, DAS St. a. f. 208a. — 28. Grafenauer, *Zgod. slov. naroda* IV, 94; isti, *Km. up.* 315; *Zgodov. narodov Jugoslavije* II., Ljubljana 1959, str. 762. — 29. DAS St. a. f. 208a. — 30. Cit. ob dosedanjih izvajanjih tudi v 1. delu. — 31. 16. 1. 1610, DAS St. a. f. 208a. — 32. Akti na pregledanih mestih niso ohranjeni v celoti; uporabljni so: 14. 4. 1610, 17. 7. 1610, 26. 7. 1610, 6. 12. 1610 in nekateri drugi v DAS St. a. f. 208a in 102/2. — 33. 4. 12. 1610, DAS St. a. f. 208a (resol.). — 34. 4. 12. 1610, prav tam (odg.). — 35. Čeprav mi končni akt za zdaj ni znan, je iz poznejših dogodkov jasno, da je bila solna komora tedaj dokončno odpravljena. — 36. Dva poznejša izvlečka, najbrž po 1640, DAS St. a. f. 515, 515b. — 37. Nedat. DAS St. a. f. 513; nadrobnejše številke o teh količinah kot tudi sicer o proizvajanih in prometnih količinah. — F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja...* avtorjev tipkopijski, zlasti stran 35. — 38. Izvleček v DAS St. a. f. 515b. — 39. DAS St. a. f. 513, zlasti akti 11. 8., 7. 10., 14. 10., 1625; 14. 8. 1626 in nedat. poročilo o količinah soli, ki jo je kupil Angelo della Porta. — 40. Prim. J. Žontar, *Kranj* 199 do 200. A. Globočnik o. c. 98 navaja, da je bil apalt uveden 1625 in da je kljub protestom stanov ostal v veljavi do 1661, le da so Kranjci dosegli popust pri carini na sol. Ker virov ne navaja, je navedbo za dobo 1625–1634 težko preveriti; da je bil položaj pozneje nekoliko drugačen kot meni Globočnik, bodo pokazala naslednja izvajanja. — 41. Vilfan PZS 518. — 42. DAS St. a. f. 515. — 43. Po nekem podatku v DAS St. a. f. 513 je bil pričetek novega sistema 21. 9. 1535. — 44. DAS St. a. f. 515. — 45. 28. 7. 1638, DAS St. a. f. 515; 5. 11. 1635, vlož. prav tam med akti za 1637. — 46. DAS St. a. f. 515. — 47. 25. 12. 1636, *ibid.* — 48. 9. 6. 1638, *ibid.* — 49. 23. 7. 1638, *ibid.* — 50. DAS St. a. f. 515. — 51. H. Srbik, *Studien zur Gesch. d. österr. Salzwesens*, Innsbruck 1917, str. 98; Globočnik o. c. 98; Dimitz, *Gesch.* III, 438. — 52. Valv. *Die Ehre* II, 211. — 53. Isti, II, 214/215. — 54. Gl. prvi del te razprave pri opombi 62. — 55. Valvasor, *Die Ehre* XI, 523. — 56. 7. 6. 1560, DAS Viced. a. I. f. 62/XXV. — 57. 12. 5. 1573, *ibid.* — 58. Npr. 4. 5. 1627, DAS St. a., bivša škafka St. Servolo I, f. 520/14. — 59. Grafenauer, *Zgod.* IV, 95. — 60. Glej poglavje o solni meji v prvem delu te razprave, str. 135. — 61. Srbik o. c. 211 sl. — 62. DAS St. a. f. 515b. — 63. *Ibid.* — 64. E. H. Costa v MHVK 1862, str. 71 sl. z navedbo literature. Patenta 20. 4. 1718 in 17. 12. 1721, navedena tudi v zvezi z aktom po op. 69. — 65. Pat. 14. 12. 1737, Costa I. c.; F. Vrhovec, *Ljubljanski meščanje...*, Ljubljana 1886, str. 192. — 66. *Ibid.* 194. — 67. Costa I. c. — 68. Srbik o. c. 212–219. — 69. 29. 10. 1746, DAS St. a. f. 515b. — 70. Srbik o. c. 210. — 71. Pat. 22. 6. 1752 po Costa I. c. — 72. 20. 12. 1765, DAS St. a. f. 515b. — 73. DAS St. a. f. 515b k temu letu. — 74. *Sammlung aller k. k. Verord. u. Ges.* 1740–1780, VIII, Wien 1787 pod datumom. — 75. 7. 6. 1780,

MALj, Reg. I, 44, fol. 141; prim. Zontar, Kranj 253. — 76. MALj, Reg. I, 159, Potek solne meje iz 1784 mi ni znan. — 77. 4. 2. 1792 in 20. 6. 1792. MALj, Reg. I, 159. — 78. M. Pivec-Stele, La vie économique des provinces illyriennes, Paris 1950, str. 226—240. — 79. 7. 5. 1815, MALj, Norm. I, f. 2 in 25. 8. 1815, ibid. — 80. 15. 9. 1815, MALj, Norm. II, f. 5. — 81. 30. 8. 1816, MALj, Norm. I, f. 3. — 82. 21. 2. 1817, MALj, ibid. — 83. J. Mal, Zgodovina Slovencev, Celje 1928—1940, str. 574. — 84. 26. 9. 1818, MALj, ibid. in tudi Samml. XV, Wien 1820, str. 358. Podlaga je odlok 8. 8. 1818, veljaven za kraljestvo Ilirijo, Prim. Mischler-Ulbrich, Österr. Staatswörterbuch IV, Wien 1909, str. 157 sl. Za Štajersko in Celovško okrožje so podobne odredbe izšle 1821. — 85. Samml. XII—XVII, Wien 1821, str. 225. — 86. Mischler-Ulbrich l. c. — Tako je razumeti tudi podatke o »prosti« kupčiji s soljo, npr. Mal o. c. 574, 578; B. Paternu, F. Levstik, Martin Krpan, Ljubljana 1952, str. 72—73. — 87. F. Ilešič, O Martin Krpanovi »angleški soli«, Popotnik 24/1905, str. 50. — 88. I. Grafenauer, Slovenske pripovedke o kralju Matjažu, Ljubljana 1951, zlasti str 74—75; razlaga Martina

Krpana kot podobe trgovskega boja med beneško morskno in habsburško gorsko soljo je nekoliko preozka — pri morski soli gre za elementarne gospodarske interese slovenskega kmeta, torej borba ni samo med dvema tujima silama. — Prim. dalje M. Matičetov, Kralj Matjaž v luči novega slovenskega gradiva in novih raziskovanj, Razprave SAZU, II. razr. 4. knj., 1958. — 89. Zapisal decembra 1962 M. Matičetov; Sodobnost 1953/5. — 90. Grafenauer, Km. up. 332.

PRIPOMBA IN POPRAVEK. K slovstvu, navedenem v Kroniki X/5-1962, str. 144 je moč navesti še M. Iskra, Solarstvo slovenskega primorja, Proteus XXIII, 1960/61, str. 210—215, čigar težišče je na naravoslovni in proizvajalni plati. — V prvem delu te razprave v citirani Kroniki je na str. 157. levi stolpec, 2. odstavek pomotoma izpadlo nekaj besed v zadnjem stavku, ki se mora pravilno glasiti: Le če so tudi kapitali, vloženi v take podvige, ustrezali pojmu kapitalističnega gospodarstva, je mogoče govoriti o pravih pojavih zgodnjega kapitalizma.

NOVO ŽELEZARJENJE V FUŽINAH POD JELOVICO V XIX. STOLETJU IN NJEGOV KONEC

JOZE GASPERŠIČ

Plavži ali visoke peči (Hoch-, Floss-, Stichöfen) kot sestavni del fužin ob velikem kladivu ali norcu (Wallaschhammer) so nadomestili v prvi četrtini XIX. stoletja v Železnikih, Kropi in Kamni gorici stare peči na volká (Stuck- ali Stücköfen).

Volk (vouk), na Koroškem in Štajerskem masa, mera železa, die Mass iz latinskega massa ferri, je bil proizvod talivnih peči srednjega veka s podpihavanjem talivnega ognja iz drv ali oglja v peči s pomočjo naravnega vetra ali s sapo iz mehov, ki jih je gonila človeška sila, dokler in koder niso znali ali mogli vpreči vodnega kolesa za pogon meha. Z naslednjim izumom vodnega pogona kladiva se začelja naše fužine, enote talivnih peči in kladiv.

Talitev železove rude v taki peči je trajala do 18 in več ur in volk¹ je bil nekoliko otrpla gmota raznoogljivega železa v približni obliki podolgovatega hleba, široke štruce ali kepe, težke do 50 ali 100, pozneje pa po naraščanju višine in vročine peči do 1000 in več kg. Talina je med žarilnim postopkom kapala in polzela v skledo — dno peči, se tam sesedala in strjevala v volká. Po končanem taljenju so odmaknili izpred peči na valjarjih ležeča, do 3 m dolga koničasta mehova, ki sta pihala v peč skozi lon-

čen izél (iz Düse?), in predrli ilovnate prsi peči, da sta odtekla žindra in odvečno surovo železo, ki so ga, kakor Zois v Bohinju,² imenovali sinter. Nato so odtrgali volká z vroče »postelje«, pokrili njegovo še žarečo sredino z mešanico,³ da se ne bi preveč shladila, in ga zvezli pred peč ali naravnost pod kladivo. Ne cele dele volká so odbili ali zatolkli, pri čemer naj bi se zopet izločil sinter in sploh manjvredno železo. Preveč ohlajenega volká so morali za razsek vnovič razžariti. O tem, da so bili volk ali njegove polovice merska in obračunska trgovska enota, vemo iz Štajerske in Koroške, kjer železa niso plačevali po teži, pač pa po številu mas. V kranjski trgovini železa z Reko menda ni bilo takih primerov.⁴ Pač pa so pozneje število volkov z dogovorjeno težo 1400 funtov napovedovali v davčnih fasijah. Omenjenemu odvečnemu železu so na Štajerskem in Koroškem pravili graglach, ime, ki mu je Štrekelj razložil nastanek iz prvotnega fužinarskega korena.⁵

Edino ohranjeno peč na volká, znano kot »slovenska peč« v Dnu nad Kropo, so odkopali 1953 iz zemeljskega plazu ali usada na najnižjem ovinku gorske, do takrat skoraj dograjene ceste Kropa—Jamnik, kjer je ležala pozabljena in neznana od konca XV.